

İRƏVAN XANLIĞININ BAYRAQ RƏMZLƏRİ

Fəridə MİR-BAĞIRZADƏ,
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət
İnstitutunun “Təsviri, dekorativ-tətbiqi
sənətlər və heraldika” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
e-mail: faridamb2013@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bayraq kolleksiyasında saxlanılan İrəvan xanlığının bayraq rəmzləri tədqiq edilib. Eyni zamanda, bayraqlar üzərində Azərbaycan xalqının, dövlətin, şir və günəş təsvirlərinin simvolları araşdırılıb. Qeyd edilib ki, heraldikadakı rəngli aslanın dişli və caynaqlı təsvir olunması “silahlı” və güclü olmaq mənasını verir. Bayrağın kartuşlar içərisində ərəbcə qızılı yazılar var və qələbəyə ümidlə istiqamətlənib. Bayrağın rənglərinin rəmzləri və yerləşdirilməsi, həmçinin əsas məzmunu xalqın Allahdan kömək istəyişini ifadə edir.

AÇAR SÖZLƏR: bayraqlar, İrəvan xanlığı, rəmzlər, təsvirlər, yazılar, qələbə.

Фарида Мир-Багирзаде

ФЛАГОВЫЕ СИМВОЛЫ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. В статье изучены флаговые символы Иреванского ханства, хранящиеся в коллекции флагов Национального музея истории Азербайджана. Кроме того, были также рассмотрены символы азербайджанского народа, государства, изображения льва и солнца на флагах. Было отмечено, что изображение красочного льва с зубами и когтями в геральдике означает быть «вооруженным» и сильным.

Флаг имеет внутри картушей арабские золотые надписи и ориентирован с надеждой на победу. Символика и размещение цветов флага, а также основное содержание выражают просьбу народа к Богу о помощи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: флаги, Иреванское ханство, символы, изображения, надписи, победа.

Farida Mir-Bagirzade

FLAG SYMBOLS OF IRAVAN KHANATE

Summary. In the article, the author studied the flag symbols of the Iravan khanate, stored in the

flag collection of the National Museum of History of Azerbaijan. During the research, he studied the symbols of the Azerbaijani people, state, lion and sun on the flags. It was noted that the image of a colorful lion with teeth and claws in heraldry means to be “armed” and strong. The flag has Arabic gold inscriptions inside the cartouches and is oriented with the hope of victory. The symbols and placement of the colors of the flag, as well as the main content express people’s request to God for help.

KEY WORDS: flags, Iravan khanate, symbols, images, inscriptions, victory.

Bəşər tarixini, demək olar ki, simvollaşdırmaq təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bunlardan ən çox global universallığa ehtiyac duyulan yerlərdə, məsələn, din və dövlət məsələlərində istifadə olunur. Simvollara bəzi mənalara şifahi şəkildə çatdırmaq mümkün olmadıqda, qısa formada çatdırmaq lazım gəldikdə müraciət olunur. Təbii ki, belə hallarda təsviri sənətə üz tutulur. Qədim insanlar rəşional və məntiqli düşünür, əksinə, obrazlı şəkildə, yəni ətraf aləmi obrazlar vasitəsilə dərk edirdilər. Şehrli prinsip işləyirdi - böyük olan hər şey kiçik görünəndə əks olunur - həm yuxarıda, həm də aşağıda makrokosmos mikrokosmosa bərabərdir. Bu dünyagörüşünə əsaslanaraq, məsələn, skarabey böcəyi qədim Misirdə Günəşin simvoluna çevrildi, səma isə inək kimi təsvir edilirdi. İnsanlar təxəyyüllərindəki tanrılar aləmini və o biri dünyada baş verən mühüm prosesləri simvolizmin köməyi ilə təsvir edə bilirdilər. Simvollara müəyyən daxili güc və ya mahiyyət aid edilirdi.

Qədim dövrdən bəri insanlar fəvqəltəbii güclərə, əcdadlarının ruhlarına inanır, onları müəyyən, özlərinə yaxın və başa düşülən heyvan təsvirlərində təcəssüm etdirirdilər. Müqəddəs heyvanın təsviri yüksək ehtiramla qarşılanırdı - köç dövründə qəbilə qarşısında, yürüşlərdə qoşunların ön sıralarında aparılırdı. Hər qəbilənin öz totemi - himayədar heyvanı var idi. Qəbilə böyüdükcə bu cür təsvirlər qəbilənin simvoluna çevrildi, onlar bütün qəbilə və ya orduya görünməsi üçün dirəklərə yapışdırıldı. Üstəlik, bu simvollar təkcə hərbi bayraqları deyil, həm də liderlərin qərgahlarını, hökmdarların çadırlarını, daha sonra isə şəhər qüllələrindəki bayraqları, əhəmiyyətli ictimai binaları bəzəyirdi.

*İrəvanlı Hüseyin xanın şandartı (fragment).
AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi,
“Silahlar və Bayraqlar” Fondu, inventar № 461*

*İrəvan xanlığının dördbucaqlı bayrağı.
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, “Silahlar
və Bayraqlar” Fondu, inventar № 473*

Şahzadə Abbas Mirzənin qoşunlarının bayraqları. Druvil G. “1812-1813-cü illərdə Persiyəyə (İrana) səyahət”

İrəvan xanlığının dördbucaqlı bayrağından Aslan rəmzi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi “Silahlar və Bayraqlar Fondu”, inventar № 473

Bu minvalla sonralar ümumi işarələr gerblərə çevrildi. İbtidai icma sisteminin dağılması ağsaqqaları, rəhbərləri və kahinləri ayırdı. Şəxsi emblemlər meydana çıxdı: gücün fərqli əlamətləri kimi otlar, budaqlar və ya lələk dəstələri, xüsusi baş geyimləri, yelpiklər, çətirlər. Daha sonra onları nizə, gəzdirilən əsa, çubuqları olan dirəklər əvəz etdi. Həm ayrı-ayrı təcrid olunmuş obyektlər kimi, həm də müxtəlif birləşmələrdə təmsil oluna bilən simvollar belə ortaya çıxdı. Bu birləşmələr forma, “keyfiyyət” və ya “tarixi dəyər” baxımından qeyri-bərabərdir. Onlar müvəqqəti və ya sabit ola, həm də dəyişdirilməsi mümkün olmayan mürəkkəb tarixi komplekslər təşkil edə bilər. Simvol stilizə olunmuş işarənin köməyi ilə insan biliyinin əks olunmasının və təsbitinin cəmlənmiş mücərrəd formasıdır, onlar qısaca təsvir edilməsi və ya sözlə ifadə edilməsi çətin olan yüksək mücərrəd anlayışları əks etdirir. Cəmiyyətin bu cür məfhumları hansısa işarə-simvolla eyniləşdirməsinə gətirib çıxaran səbəb də budur.

Bayraqlar özlərində hər hansı xalqın, dövlətin, hökmdarın, təşkilatın simvollarını cəmləşdirir, müəyyən işarə sistemini, simvolik sistemlərdən birini – informasiyanın toplanması, saxlanması və ötürülməsi vasitələrini təşkil edir. Simvolik anlayışlar və assosiasiyalar qədim mədəniyyətlərdə yaxşı bilinir və başa düşülürdü. Təəssüf ki, hazırda bir çox simvolun mənası və mənşəyi itirilib və onları şərh etmək çox vaxt çətinlik törədir. Müasir biliklərimiz əsasında simvolik mahiyyətinin dərk edilməsi mümkün olmayan anlayışlara tez-tez rast gəlirik.

Təsadüfi deyil ki, XII əsrə aid Bakı qalasının daxili divarında, qoşa darvazaların üstündə öküz və iki aslanın təsviri indi də qorunub saxlanılır. Azərbaycanda heyvanların bayraqlarda təsviri ənənəsinin qədim kökləri var. Ənənə ərəblərin gəlişinə və İslamın yayılmasına qədər müxtəlif təzahürlərdə davam etmişdir. Azərbaycanda İslam dininin yayılmasından sonrakı ilk dövrdə heyvanların təsviri olan bayraqlara rast gəlinməyib. İslamın təsviri sənətə münasibəti ilə bağlı sual yaranır. Bu problemə adətən müsəlman ölkələrinin mədəniyyətinə həsr olunmuş ümumi əsərlərdə toxunulduğu üçün İslam dininin canlıların təsvirinə münasibətinin aydın şəkildə dərk edilməsi zəruridir.

Bir çox tədqiqatçılar, xüsusən avropalılar belə təsvirlərin Quran tərəfindən qadağan edildiyinə inanırlar. Lakin Müqəddəs Kitabda birbaşa qadağa olmasa da, bəzi hədislərdə qınamaya/qadağaya rast gəlinir. O.Q.Bolşakovun qeyd etdiyi kimi, xalçalarda, yastıqlarda, boşqablarda canlıların təsvirləri məqbul hesab olunurdu (insan və heyvan heykəlcikləri istisna), hətta bəzi bayramlarda heyvan heykəlcikləri hazırlamaq mümkün idi, lakin bayramlardan sonra yenidən qadağa qoyuldu. Bir növ, qüsuru olan canlı bir məxluqun təsvirinə icazə vardı (məsələn, bir parça və ya xalçada bir aslan təsvir etdikdə bir gözlü görünürsə, belə bir görüntü qadağan edilmədi, çünki reallıqdan uzaq idi).

Heyvanların təsvirləri həm köçəri, həm də əkinçiliklə məşğul olan xalqların qədim totemik inanclarına aiddir, lakin onların qavrayışı da zamanla dəyişmişdir. Artıq İslamın ilk dövrlərində təsvirlər totemə və ilahi simvola aid xüsusi kult mənasını itirmişdir. Bununla belə, müəyyən bir ideoloji yük qorunub saxlanılmışdır, təsadüfi deyil ki, Həzrət Əli şirlə müqayisə edilir. Səlcuqluların gəlişi ilə bu qədim ənənə - pannolarda və zirvələrdə heyvanların təsvirləri yenidən canlanmışdır, buna görə də XIII-XVI əsrlərə aid Azərbaycan miniatürələrində fantastik və real heyvanların təsvirləri nadir deyil. Yaxın və Orta Şərqdə, Qərbi və Orta Asiyada pişik ailəsindən olan yırtıcılar təsviri sənətdə böyük yer tuturdu, onların arasında şirlər digərlərindən daha çox yayılmışdır. Bu heç də təsadüfi deyil: şir kultu qədim zamanlardan geniş yayılmışdır.

Aslanın günəşlə birlikdə təsvir olunduğu Azərbaycanın İrəvan xanlığının bayraqlarındakı rəmzlərdən danışarkən qeyd etməliyik ki, günəş heraldik əlamət kimi bütün dünyaya yayılmışdır və günəş simvollarından istifadə olunmayan bir mədəniyyətin adını çəkmək çətindir. Aslanın özü günəş işarəsi idi (stillizə edilmiş günəş).

Burada qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrdə Qacarlar dövlətində şir güc və hökmdar rəmzi kimi qəbul edilirdi. Hökmdarların aslanla daimi müqayisələrinə Qədim Şərq dövlətlərində (Qədim Misir, Assuriya) rast gəlinir və XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur. Əlində qılınc tutan şir hökmdarı simvolizə edir, öz xalqını düşməne qarşı döyüşməyə çağırırdı. “Aslan və günəş” tədricən dövlət rəmzləri kimi istifadə olunmağa başladı və nəticədə dövlətin rəsmi gerbinə çevrildi. İrəvan xanlığının bayraqlarındakı rənz və yazıların ətraflı tədqiqinə keçməzdən əvvəl bu dövlət quruluşunun xan dövrünə aid mənbə bazasına və tarixi faktlara, eləcə də əldə edilən bayraqların keçdiyi yola nəzər salaq.

İrəvan xanlığı Nadir şah Əfşar imperiyasının süqutundan sonra Azərbaycan ərazisində yaradılmış dövlət birləşmələrindən biri idi. Azərbaycanın hərbi və iqtisadi cəhətdən ən güclü xanlıqlarından biri idi. Rusiya imperiyasına xanlığı zəbt etmək üçün üç dəfə (1804, 1808 və 1827-ci illərdə) qoşun yeritmək lazım gəldi və yalnız 1827-ci ilin sonunda xanlıq işğal olundu. Xanlıq qoşunlarının inadkar müqavimətinə baxmayaraq, 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası rus qoşunları tərəfindən tutuldu. General İvan Fedoroviç Paskeviçin Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının 1876-cı ildə dərc olunmuş aktlarında yazılmış məruzəsində göstərilir ki, İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi üçün xanlığın dörd bayrağı qənimətlərlə birlikdə götürülüb və İ.F.Paskeviç “İrəvan qrafı” titulu alıb. Dörd bayraqdan biri irsi Azərbaycan hökmdarı İrəvan xanı Hüseyn xana məxsus idi.

Beləliklə, İrəvan üzərinə hücum zamanı rus qoşunları 4 bayrağı ələ keçirdilər ki, onlardan biri Hüseyn xanın bayraqları, üçüncüsü isə alayın idi. Bu günədək İrəvan xanlığının iki bayrağı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında saxlanılır. Azərbaycan hökmdarlarının ştandartlarının

(bayrağın xüsusi növü) ənənəvi olaraq üçbucaqlı olduğunu nəzərə alsaq, əminliklə demək olar ki, Hüseyn xan ştantartı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Silahlar və Bayraqlar” fondunda 461 nömrəli inventarla saxlanılan üçbucaqlı bayraqdır. Deməli, dördbucaqlı bayraq alay bayraqlarından biridir. Məlum olduğu kimi, şahzadə Abbas Mirzə Qacarın hərbi islahatları nəticəsində Sərbaz piyada alayları yaradıldı. 1803-cü ildə Azərbaycanda səfərdə olan Fətəli şah Qacar nizami ordunun ilk bayraqlarını şəxsən təhvil verdi.

Yermolovun əsərindən olan rəsmdəki bayraq Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından İrəvan xanlığının dördbucaqlı bayrağı ilə eynidir. Şəkildəki bayrağın parçası qızılı saçaqlı mavi rəngdədir. Parçanın üzərinə şir və günəş təsviri olan ağ rəngli romb tikilib. 1810-cu illərdə Qacar dövlətinə səfər edən Q.Druvil təsvirlərlə yanaşı, özünün də çəkdiyi rəngli illüstrasiyalar qoyub. Belə ki, rəsmlərdən birində üstü lentlərlə örtülmüş, göy və qırmızı rəngli dördbucaqlı, şir və günəş təsviri olan bayraqlar təsvir edilmişdir. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin birinci rübündə Rusiya-İran müharibələri zamanı İrəvan xanlığı Qacar dövlətinin bərabərhüquqlu müttəfiqi olmuşdur. Bəzən həm Fətəli şah Qacar, həm də Şahzadə Abbas Mirzə Qacar rus təcavüzünə qarşı döyüşdə xanlığa hərbi köməklik göstərmişlər.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bayraq kolleksiyasında saxlanılan İrəvan xanlığının dördbucaqlı bayrağı – “Silahlar və Bayraqlar” fondunda inventar № 473-ə uyğun gəlir. Bayrağın parçası 156x156 sm ölçülü kvadratdır, üzərinə romb formalı ağ parça tikilmiş, tünd qırmızı ipək parçadan ibarətdir.

Bayrağın parçalarının bir-birini təkrarlayan ön və arxa tərəfləri ayrı-ayrılıqda hazırlanır və sonra bir-birinə tikilir. Beləliklə, parça ikitərəfli və iki qatlıdır. Parçanın küncələrində ağ romb yapışdırıldıqdan sonra əmələ gələn qırmızı üçbucaqlarda ağ parçanın kənarlarına paralel olaraq dörd kənarları fıqurlu düzbucaqlı kartuşlar vardır ki, onların içərisində qara fonda ərəbcə qızılı yazılar yazılıb. Yuxarı sol küncdə “Rəhman və rəhim olan Allahın adı ilə”, yuxarı sağ küncdə isə belə yazılmışdır: “Həqiqətən, Biz sənə açıq-aydın bir qələbə bəxş edəcəyik”. Aşağı sol küncdə “Allahdan kömək və yaxın qələbə”, sağ alt küncdə isə “Möminləri sevindirin” yazılıb [1, s.122]. Mərkəzdə yerləşən, küncləri tünd qırmızı bayrağın yanlarına yönəldilmiş rombda günəş çıxan şir və yazıları olan iki kartuş (bəzəklər) təsvir edilmişdir. Profildə təsvir edilən açıq qəhvəyi rəngli aslan üç pəncəsi üzərində dayanıb və silahlıdır. Heraldikada isə heyvan təsvirində diş və caynaqlar varsa, o zaman silah caynaqla və dördüncü pəncədə ucu yuxarı olan qılıncla ifadə olunur və şəmşir tipli qılınca öz əksini tapır. Şirin başı yal və çıxıntılı dil ilə təsvir edilmişdir. Arxaya çevrilmiş aslanın başı sağ gözü, sağ burun dəliyi və iki qulağı göstərir. Ucu kürklü uzun quyruq yarım dairə şəklində arxaya əyilmişdir. Aslanın kürəyində on üç şüası olan sarı çıxan günəş təsvir edilmişdir.

Aslanın üstündə sarı rəngli damcıvari kartuş (bəzək) var və onun üzərində ərəbcə qara hərflərlə yazılmışdır: “Əssultan bin əssultan şah Fətəli Qacar, 1239” [2, s.28]. Aslanın altında kənarları qıvrımlı sarı düzbucaqlı kartuş qoyulmuşdur. Kartuşun içərisində ərəb dilində qara mürəkkəblə yazılmış sözlər yarımçıq silindiyi üçün oxunması çox çətindir. Bayrağın üzərində “1239” tarixi var. Bu, yəqin ki, hicri 1239-cu ildir ki, onu 1823-1824-cü illərə aid etmək hüququ verir.

İrəvan xanlığının növbəti üçbucaqlı bayrağı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından, “Silah və Bayraqlar” fondundan, inventar № 461, sonuncu hökmdar Hüseyn xanın bayrağıdır. Bayrağın parçası tünd qırmızı parçadan hazırlanmış, kənarları 145x261x217 sm olan uzunsov üçbucaqdır. Bayrağın

iki tərəfi çoxrəngli (bej, qırmızı və qəhvəyi) saçlaqlarla haşiyələnmişdir. Yuxarı enli hissədə, günəş kimi çıxan aslan təsviri var. Açıq qəhvəyi şir profildə göstərilmişdir, üç ayaq üzərində dayanır, pəncələri ilə silahlanmış, sağ ön pəncəsi qaldırılmış və uzun quyruğu yarım dairə şəklində arxaya doğru əyilmişdir. Aslanın açıq ağızından dili çıxaraq dişləri görünür. Aslanın sağ gözü, sağ burun dəliyi və iki qulağı qara saplarla, caynaqları, dişləri və dili isə sarı saplarla işlənmişdir. Aslanın kürəyinin üstündə insan üzü olan sarı yarım dairəvi çıxan günəş var. Göy parçadan olan günəşin beş şüası açıq qəhvəyi ipək saplarla, gözlər sarı və qara saplarla, qaşlar və burunlar isə qara saplarla tikilmişdir. Aslanın üstündə iki altıbucaqlı düzbucaqlı kartuş (bəzək) var. Quyruğun yanındakı kartuşda sarı fonda qara ipəklə işlənmiş yazı vardır. Ərəbcə olan yazıda belə deyilir: “Mən şəriət qanunları ilə hərəkət edirəm” [1, s.123]. Kartuşda “1241” tarixi də verilmişdir. 1241-ci il miladi təqviminə ilə 1825/1826-cı illərə təsadüf edir. Başqa bir kartuşda isə belə yazılıb: “Allahdan kömək və yaxın qələbə” [2, s.85]. Hicri tarixini də “1241” verir. Bayrağın ön və arxasındakı yazılar və təsvirlər eynidir. Ümumi uzunluğu 260 sm, en kəsiyinin diametri 3,8 sm-dir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, İrəvan Sərbaz alayının quruluşu, geyimi və silah-sursatı Abbas Mirzənin Sərbaz alaylarına tam uyğun gəlirdi, ona görə də bayraqların oxşar olduğunu güman etmək olar. Bayraqda Fətəli şah Qacarın adı göstərilib, yəni o, bayraqları Sərbaz alaylarına təhvil verib.

ƏDƏBİYYAT

1. История военного дела в Азербайджане (на азербайджанском языке), I том (М.Сулейманов, С.Ахмедов, Ю.Агаев, С. Мамедов). Баку: 2006, 520 стр.
2. Азербайджанские знамена (на азербайджанском языке, коллекция Музея истории Азербайджана) (Н.Велиханлы, З.Дулаева, С.Ахмедов, Р.Сафарова). Баку: 2005, стр. 28, 85.
3. Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство // Труды ГЭ. Культура и искусство народов Востока. Л.: 1960, т. X, 89-97 стр.
4. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812-1813 годах, ч. 1-2. М.: 1826, 316 стр.
5. Коран. Перевод и комментарии И.Ю.Крачковского (изд. 2). М.: Наука, 1990, 727 стр.
6. Овузу Х. Символы Египта. М.-СПб.: «ДИЛЯ», 2006, 287 стр.
7. Похлебкин В.В. Международная символика и эмблематика. М.: Международные отношения, 1989, 300 стр.
8. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. М.: ЛОКИД-МИФ, 2000, 461 стр.